

2.2. Структура правовиховного процесу на тлі особливостей його предметної сфери

Соціально-правова матерія суспільства і держави у своїй структурі містить понадскладну правову систему нормативних приписів (передусім законів) та правовідносини усіх рівнів, що потребують забезпечення рівноваги, збалансованості та функціональності. «Будь-яка правова система перебуває у стані еквилібріума, — пише Л. Фрідмен, — реалізуючи вимоги, що ставляться до суспільства, держави і права».¹ Системі правовідносин природно притаманний стан рухливості, лабільності чи латентної нестабільності: адже кожного дня індивіди реалізують свої суб'єктивні права у зрозумілий їм спосіб, що не завжди відповідає чинному законодавству; фізичні та юридичні особи постійно виявляють і коригують специфічні правові потреби, прагнуть досягти правових інтересів; держава (в особі правотворчих, правозастосовних та правоохоронних органів) здійснює соціально значущі дії з підготування та ухвалення нових правових актів, забезпечення законності, судочинства, захисту порушених прав і свобод громадян тощо.

Однак, демократичне громадянське суспільство зацікавлене у комфортному «правовому кліматі» та відповідно саме делегує державі соціальну функцію правового виховання. Водночас правова держава як феномен не може статися без реалізації предметних завдань правового виховання, бо її принципи та ознаки безпосередньо пов'язані зі свідомим праворозумінням індивідів, їх здатністю до реалізації суб'єктивного права. Правове виховання і його предмет у цій взаємодії відіграють особливу роль — як змістовний процес відтворення рівня і якості суб'єктивного права та як інструментальна система дій з формування правосвідомості, правової культури людини і соціума в цілому.

Визначення предмета правового виховання має корелювати з розумінням сутності права як суспільної угоди про свободу, що обтяжена обов'язком, контроль за виконанням якого здійснює держава: і ще загальніше — право є формалізацією відносин взаємних правомочностей та обов'язків, які підтримують дану соціальну систему.¹ Тому в правовиховному аспекті видається за доцільне

¹ Friedman, L.M. The legal system: A social science perspective [Текст] / L.M. Friedman/ - N.Y., Sage, 1975. - P. 58.

¹ Подгурецкий, А. Очерк социологии права [Текст] / А. Подгурецкий; пер. с пол. А. Б. Венгерова : под общ. ред А. Р. Ратинова. - М. : Прогресс, 1974. - С. 259-261.

розрізняти дві форми існування права: 1) чинне об'єктивне право, тобто те, що є втіленням актуальних, соціально обумовлених рішень щодо того, яка суспільна система даного часу і в певному місці має функціонувати; 2) правове почуття (людини, групи), яке може суб'єктивно збігатися з чинним правом, а іноді — ні, але в цілому постає виявленням внутрішніх процесів, що відбуваються у надрах даної соціальної системи, і навіть нерідко передбачати офіційне право. З приводу цього Б. Кістяківський писав, що «при соціально-науковому вивченні права слід визнати здійснення права головним моментом для його пізнання <...> Отже, потрібно дивитися на те право, яке живе в народі і виявляється в його поведінці, в його вчинках, в його правочинах. а не на те право, яке встановлено у параграфах кодексів».²

Досягнути стану «правового суспільства» неможливо без високої правової культури населення, найважливішим компонентом якої виступають правова вихованість і правомірна поведінка громадян, а також діяльність держави щодо зміцнення і неухильного підвищення правопорядку та законності. Правова вихованість — це комплексна характеристика, що фокусує в собі найрізноманітніші риси і гідності, правові чесноти особистості. Змістовно вона зумовлена знанням громадянином законів, необхідних для життя, роботи та поводження у побуті, розумінням своїх правових можливостей, чинного порядку юридичного (зокрема судового) захисту прав та інтересів, готовністю до звернення до правоохоронних органів і правників, знанням меж необхідної оборони та деякими іншими юридично значущими вміннями.

Звідси випливає, що об'єктивні тенденції правового генезу — попит на Право і пропозиція Права — набувають соціальної зумовленості та взаємозалежності. «Процес правотворення, — зазначав Б. Кістяківський, - принаймні на перших стадіях своїх - суто соціальний процес».³ Громадянське суспільство, що виступає як рівнозначна протиположна відносно держави, дозволяє підтримувати систему соціально-правових відносин у стані динамічної рівноваги — гомеостазису; протягом історичної еволюції воно виробляє легітимні, соціокультурні засоби здійснення взаємної адаптації зустрічних нормативних вимог держави та особистості.

² Кістяковський, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Б. А. Кістяковський. - СПб. : РХГИ, 1999. - С. 206.

³ Кістяковський, Б. А. Философия и социология права [Текст] / Б. А. Кістяковський. - СПб. : РХГИ. 1999. - С. 208.

Утім у сучасному українському суспільстві, з одного боку, зростає практичний інтерес до Права і правових інститутів, формується ставлення до них як до механізму безконфліктної реалізації соціальних інтересів: відповідно саме право набуває конкретних рис і суттєвого значення в житті кожної людини. На рівні масової свідомості це виявляється у підвищенні престижності юридичних професій та усіх видів гіврозастосовної діяльності, зростанні потреб в юридичній літературі та загальному інтересі до правових знань і правової інформації. З другого боку, соціокультурна ситуація в Україні, на жаль, є такою, що ці процеси не підкріплено правовою традицією, а у свідомості частини громадян і політичної еліти країни право не виступає безумовною цінністю. Крім того, спроби реформування законодавства країни і накопичення правозастосовної практики все очевидніше свідчать про розрив між новими демократичними тенденціями у правовій дійсності та все ще низьким рівнем правосвідомості більшості населення й офіційного істеблїшменту. Цей тривожний чинник не тільки фіксує проблеми необхідності подолання правового неучтва та нігілізму, корупції, а й визначає правове виховання одним із пріоритетних напрямів правової політики держави.

У складі системи «правовиховний процес» ми розрізняємо його предмет, суб'єктів та об'єкти виховання, різноманітні зв'язки, що виявляються між ними, а також умови, за яких здійснюється їх взаємодія. Визнаючи, що в предметі правового виховання центральне місце посідає формування правосвідомості людини, слід відзначити її діалектичний вплив на процес гівротворення: правосвідомість відображує не тільки врегульовані нормами закону відносини, а також ті соціальні зв'язки, що потребують правової регламентації. Правосвідомість — це правові переконання, ідеї та погляди, ціннісні орієнтації людей, що виражають розуміння та усвідомлення необхідності встановлення й функціонування певного правопорядку в суспільстві,¹ опосередковують правові потреби суб'єктів, які виявляються у формі активних учинків у сфері правовідносин. За своєю природою правосвідомість є усвідомленням права, а не почуттями, емоціями чи інстинктом, тож — це продукт комплексного правовиховного впливу, але й необхідний засіб розвитку законодавства. Вона тісно пов'язана з правовим кліматом та законністю у суспільстві, створюючи необхідні умови для їх здійснення та

¹ Онїщенко. Н. М. Правова система: проблеми теорії [Текст] / Н. М. Онїщенко. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. - С. 68.

зміцнення, і в той же час законність впливає на розвиток та підвищення правосвідомості.

Правосвідомість має свою специфіку, яка виражається в прогнозуванні суспільнообов'язкової поведінки, обґрунтуванні необхідності встановлення юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відносин.¹ Але, не виступаючи прямо передумовою створення правових норм та інститутів, що слугують реалізації цілей усього суспільства, правосвідомість між тим відображує правову поведінку соціальних суб'єктів, урегульовану нормативно, та й інші поведінкові аспекти, які ще очікують на правову оцінку. Як елемент правової системи вчені наділяють правосвідомість низкою притаманних їй функцій: гносеологічною (пізнавальною), моделювання, регулювання і правовиховного впливу.² Зокрема, правовиховна функція вже містить елементи регулятивності. тому що процес творення права по суті є втіленням необхідності правового регулювання суспільних відносин за допомогою правосвідомості. Таким чином, правотворення досягає своєї інструментальної мети — ефективного регулювання поведінки людей — і завдяки правовиховній функції.

Зважаючи на зміст предмета правового виховання, доцільно проводити відмінність між правовим вихованням як систематичним процесом цілеспрямованих дій суб'єктів виховання на правосвідомість тих, кого виховують, і правовим вихованням як певною соціокультурною ознакою, що характеризує вже досягнутий (наявний) рівень вихованості, правової культури індивіда, групи, спільноти. Виховання як система, і виховання як процес мають суттєві відмінності: структура процесу (на відміну від структури матеріальних предметів) є закономірним порядком зв'язку його етапів, стадій, станів: структуру процесу неможливо вивчати окремо від структурних станів об'єкта на окремих етапах його розвитку. Тож, і правове виховання складається з окремих взаємопов'язаних процесів: організації та планування в межах правової політики, процесу правовиховних дій та сприйняття їх особою, процесу самовиховання, який виникає при цьому, тощо.

Аналіз структури правовиховного процесу може ґрунтуватися на двох світоглядних позиціях, що розрізняються:

¹ Кельман, М. С. Загальна теорія держави і права [Текст] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. - К. : Кондор, 2006. - С. 354-355.

² Вступ до теорії правових систем [Текст] : монографія / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. - К. : Юрид. думка. 2006. - С. 146-147.

а) на системно-структурному підході — декларування наміру визнати правове виховання за певне ціле та виділити його складові елементи: «...ті самі елементи можуть утворювати різноякісні системи, високоорганізовані та менш організовані, якісні відмінності між якими зумовлені відмінністю зв'язків між елементами, що входять до системи»;

б) на системно-функціональному підході — визнання системності за якісну, функціональну характеристику правового виховання, коли «система — це характеристика впорядкованості об'єкта відносно однієї чи багатьох його функцій».

Найбільш ефективним видається дослідити структуру правовиховного процесу в широкому діапазоні його структурних елементів і динамічних якісних станів саме з урахуванням специфіки предметної сфери правового виховання. Тому розглянемо його як процес у комплексній системно-структурній та системно-функціональній парадигмах. Залежно від обрання дослідницької позиції може реалізовуватися відповідна стратегія наукового пізнання і перетворення правового виховання:

- теоретичний опис правового виховання як системи, тобто послідовний аналіз його елементів у декількох типових варіантах їх взаємодії (статичні стани або ситуації виховання як об'єкта пізнання), визначення ступеня і способу, яким елементи структури підпорядковано цілям правового виховання:

- дослідження якісних системно-процесуальних характеристик правового виховання, його цілісності та функціональності, структурності та ієрархічності. взаємодії та зв'язків системи і середовища, змінної рухливості системи правового виховання тощо.

Як процес правове виховання предметно набуває вигляду впорядкованого взаємозв'язку і послідовної зміни стадій, етапів, періодів змін та нового стану кожного з елементів системи виховання в цілому за умов існування специфічного «виховного простору». В основі характеристики цього якісного процесу чільне місце посідають філософські категорії простору і часу; які відображують, по-перше, наявність даного явища, його події, співіснування; по-друге, тривалість його існування і перебіг змін у екзистенційному аспекті. Тож структура процесу правового виховання складається з періодів, стадій, фаз та етапів у динаміці змін об'єкта протягом конкретного часу в певному правовому просторі, що відбивається в якісно-кількісних характеристиках і критеріях вимірювання.

Передусім фіксуються правові очікування в соціальному середовищі та їх вербалізація у легітимовані суспільством так звані норми-вимоги, що по суті означає «пасивне правовиховання»: у перебігу правової еволюції подальша їх трансформація в норми позитивного права (юридичні приписи) вже відіграє роль «активного правовиховання». Не випадково Ф. Хайек, розглядаючи принцип верховенства права, відзначав: «...закони мають бути доступними для загального ознайомлення і чітко сформульованими, аби громадяни могли заздалегідь знати, що їх дії відповідають закону; закони повинні застосовуватись однаково до всіх осіб».¹ Тому В. С. Нерсесянц указує, що завдяки механізму втілення основоположного принципу формальної (правової) рівності «...несвободна маса людей поступово, протягом історичного розвитку перетворюється на вільних індивідів <...> Правова рівність — це рівність вільних та рівність у свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів».² Звідси правове виховання предметно націлене на сприяння правовій рівновазі і досягнення правової справедливості в суспільстві.

Предмет правового виховання спрямовано на формування певного ступеня і характеру соціально-правової активності особи, що фактично демонструє зміст відповідного ставлення до права. Це не тільки суб'єктивна спроможність до правових інтеракцій, а й система тестових критеріїв (елементів) правосвідомості та правової культури людини: 1) правові уявлення; 2) знання права; 3) вимоги, що ставляться до права; 4) ставлення до чинного права; 5) готовність до виконання правових приписів; 6) ставлення до суб'єктів права; 7) мотивація і здатність до правових інтеракцій.³

Механізм правовиховного впливу діє також на доведення того, що «...люди не можуть скасувати або змінити закони буття права; не рахуючись з ними, вони позбуваються можливості використовувати правове регулювання у певних цілях і завданнях; пізнаючи ж закономірності права, вони у змозі використати ці знання і підвищити ефективність правового впливу».⁴ Процес правового виховання має

¹ Цит. за: Боуз. Д. Либертарианство: история. принципы, политика [Текст] : пер. с англ. и Д. Боуз : под ред. А. В. Куряева. - Челябинск: Социум, 2004. - С. 129-130,

² Нерсесянц. В. С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости [Текст] и В. С. Нерсесянц // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление: сб. науч. тр.; отв. ред. В. С. Нерсесянц. - М., 1996. - С. 6.

³ Щегорцов. В. А. Социология правосознания [Текст] / В. А. Щегорцов. - М : Мысль, 1981. - С. 101-105.

⁴ Явич, Л. С. Необходимость и случайность. возможность и действительность в праве [Текст] / Л. С. Явич // Методологические проблемы советской юридической науки: сб. науч. тр.: отв. ред. В. Н. Кудрявиев. - М. : Наука. 1980. - С. 74.

сформувані у правосвідомості людини розуміння того, що заперечення необхідності та закономірності дії права в практичному аспекті призводить до волюнтаризму в соціальному управлінні та правовідносинах. Адже право протистоїть свавіллю не тільки через власну нормативність, а головним чином завдяки загальній значущості та необхідності.

Правовиховні практики в усьому їх різноманітті сприяють посиленню ефективності норм права, передусім тому, аби перетворити їх на елемент правосвідомості особистості. Це завдання можна реалізувати лише за наявності таких умов:

- особистість має визнавати ті соціальні цінності, які закріплюють та охороняють норми права;
- норма права повинна еволюціонувати в напрямі зрушень і змін, що відбуваються в масовій психології;
- законодавець має встигати за розвитком суттєвих потреб, матеріальних і духовних інтересів суспільства;
- людина повинна інтеріорізувати (засвоїти) правові інтереси і настанови групи та активно сприймати її цілі та вимоги.

Зрештою, правова настанова людини, групи є різновидом соціальних настанов і має свій особливий зміст, обумовлений природою права: це стійка позитивна реакція людини на правову дійсність, яка специфічно відбивається у предметі правовиховних практик. Правова настанова формується в процесі виховання, освіти та життєвого досвіду. «вона є тією ланкою, що пов'язує особистість і право... правові почуття, емоції, мотиви оцінювання, ставлення особи до правових цінностей, з одного боку, і правову поведінку, діяльність людини — з другого».¹ Подібну думку висловлює В. В. Лапаєва: «Правова настанова особистості — це сформована в результаті правової соціалізації людини її поведінкова готовність (схильність) до значущого з точки зору права — правомірного чи протиправного — варіанта поведінки».²

У своєму остаточному результаті предмет правового виховання спрямовано на досягнення таких правових настанов, правових цінностей особистості, соціальної групи, які містять:

- повагу до закону і законності: ставлення до них як до найвищих соціальних цінностей, норм життя, що утверджують і захищають загальнолюдські цінності, як до блага, без якого неможливо цивілізованим шляхом реалізувати свої життєві плани, як до найбільш

¹ Щербакова, Н. В. Проблеми правової установки личности [Текст] / Н. В. Щербакова. - Ярославль : Изд-во ЯрГУ, 1993. - С. 12-13.

² Лапаєва, В. В. Социология права [Текст] / В. В. Лапаєва. - М. : НОРМА. 2000. - С. 208.

надійного способу розв'язання проблем, як до потужної сили, покликаної і здатної захищати права і свободи людини від злочинних посягань;

- сформований правовий ідеал життєдіяльності особи, її соціально-правову ідентифікованість з тією частиною населення, що веде чесний, правомірний спосіб життя і принципово не припускається жодних правопорушень з самоповаги та небажання бруднити свою гідність негідними вчинками;

- життєві цілі, насичені правовими цінностями, правомірні наміри і вчинки у діяльності при повній неприйнятності протиправних;

- усвідомлені інтереси, потреби та звички постійно поводитися правомірно, непохитну стійкість до криміногенних спокус;

- постійне прагнення до обрання лише правомірних способів і засобів задоволення своїх потреб, досягнення цілей, розв'язання проблем;

- готовність сприяти правоохоронним органам в усуненні причин і умов учинення злочинів, до реалізації принципу невідворотності покарання;

- активне прагнення до стримування інших людей від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки, до посильної участі в підтриманні правопорядку на роботі, за місцем навчання або проживання.

Отже, усвідомлення мети та призначення права, розуміння вимог конкретних його норм і готовність їх додержуватися свідчать про найвищий рівень розвитку правової культури, коли відбувся якісний перехід правосвідомості від буденного рівня до наукового. Це можна сприймати як досягнутий результат процесу правового виховання. У громадян, що опанували права і обов'язки, які впливають із позитивного права, виникає суб'єктивна здатність його застосовувати і розуміти дію закону стосовно не тільки даної правової ситуації, а й безлічі тих, що знов виникають.

Проте у значній частині людей переважають емпіричні правові знання, опосередковані життєвим досвідом. Вони одержують їх у процесі практичної діяльності, стикаючись з різними правовими явищами: беручи участь у трудовому процесі, врегульованому нормами права, здійснюючи операції купівлі-продажу, спадкуючи власність тощо. Все це, природно, сприяє накопиченню відповідних правових знань, формує елементарні правові уявлення про ті чи інші правові явища. Але, користуючись буденно відомими поняттями закону, законності, правопорядку та ін., люди далеко не завжди і з достатньою

мірою глибини уявляють їх сутність, в їхній правосвідомості разом із вірним розумінням оточуючих правових явищ є також багато суперечливого і навіть хибного, що неправильно тлумачить сенс і наслідки правовідносин.

Системи цінностей, соціального досвіду, знань засвоюється, як правило, індивідуально в унікальних, неповторних комбінаціях. У досягненні цілей виховання все більшого значення набувають свідомі зусилля самої особистості. Залишаючись об'єктом виховного впливу суспільства, індивід у той же час стає більш активним суб'єктом, може створювати власний біографічний проект, реалізувати його за допомогою самовиховання, самовдосконалення. Без внутрішнього прагнення, активності в роботі над собою виховний процес буде малоефективним. Отже, він має стимулювати самовиховання, оскільки виховання закономірно доповнюється і завершується самовихованням. Ефективність процесу формування особистості, її культури, зокрема моральної та правової, залежить від того, якою мірою цілі і завдання суб'єктів виховання трансформуються в особистісні цілі індивіда та самореалізацію біографічного проекту.

Правове виховання, як і виховний процес узагалі, складається з таких елементів (ланок): а) правова освіта (просвіта); б) формування правового мислення, систематизації правових знань та перетворення їх на внутрішні переконання особистості; в) формування навичок належної, правомірної поведінки; г) формування потреби та здатності до постійної правової самоосвіти та самовиховання; г) вироблення непримиримого ставлення до аморальності, протиправної, злочинної поведінки; д) виховання готовності і вміння протистояти злу. У системі виховних заходів і засобів особливе місце посідає сила позитивного прикладу правомірної поведінки різних суб'єктів, особливо керівників, посадових осіб, державних службовців, працівників правоохоронних органів тощо.

Тому правове виховання розуміється як організований, цілеспрямований, систематичний процес формування системи правових знань, переконань, навичок правомірної поведінки, поваги до права, який забезпечує перенесення вираженої у законі волі законодавця до безпосереднього виконавця. Метою правового виховання є формування і вдосконалення правової культури громадян, а саме: засвоєння кожним громадянином цінності права, поваги до нього, знання приписів правових норм і переконаність у необхідності їх додержання, розв'язання конфліктів за допомогою юридичних процедур, повага до прав людини і громадянина; становлення і

зміцнення високої правової культури особистості в єдності розвиненої правової свідомості та усвідомленої правомірної поведінки індивідів; боротьба з правопорушеннями, попередження протиправних дій; усунення правового нігілізму та інших дефектів правосвідомості. Важливим тут стає утвердження як світоглядних орієнтирів загальнолюдських цінностей, зокрема принципів демократизму і гуманізму. Інакше кажучи, це формування здатності і здібності до постійної усвідомленої саморегуляції поведінки і діяльності у відповідному правовому просторі. Завдання правового виховання пов'язані з розвитком правовиховних функцій сім'ї, пробудженням інтересу до правових знань у різних вікових групах, популяризацією правових знань і підвищенням їх доступності через засоби масової інформації за допомогою «public relations», застосуванням методів реклами тощо.

На формування правової культури громадянина та ефективність правового виховання впливають рівень загальної культури суспільства, спосіб життя, суспільна правосвідомість, стан охорони громадського порядку, забезпечення режиму законності в суспільстві тощо. Правоохоронна діяльність як на рівні державних структур, так і громадськості, що спрямована на попередження правопорушень шляхом перш за все правомірної поведінки, є однією із форм становлення і розвитку правової культури особистості. Координація цієї роботи державними органами з громадськістю забезпечує їх взаємодію та узгодженість, ефективність використання засобів, форм, методів роботи різних ланок, усуває дублювання.

Визначаючи суб'єктів правового виховання, деякі дослідники, зокрема російські, обґрунтовують і на перше місце ставлять державу, а на друге — професійну наукову юридичну спільноту.¹ Державу вони розглядають як головний суб'єкт, оскільки вона є носієм ідеї панування права, закріпленого в Конституції РФ, визнає і захищає людину - носія цих прав і свобод як вищої соціальної (людської) цінності. Суб'єктність держави у процесі правового виховання повинна спиратися на правосвідомість і правову культуру народу через диференціацію і стимулювання кращих їх зразків, об'єктивування у чинному праві вже інтегрованих у суспільній свідомості еталонів та регуляторів поведінки. Обстоюється думка про провідну роль держави, органів місцевого самоврядування у правовиховній діяльності в особах

¹ Див., напр.: Долгополов. О. А. Организация правового воспитания в современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / О. А. Долгополов. - Рязань. 2004.

державних службовців, чиновників.¹ Крім того, що вони мають визначати цілі, завдання, вибудовувати тактику, програму правового виховання, вони повинні власним прикладом правової вихованості, розвиненою правовою свідомістю та правовою культурою демонструвати міру належної поведінки.

Друге місце у прибічників державницької суб'єктності правового виховання, як уже зазначалось, надається науковій юридичній спільноті. У теперішній час реально діючими суб'єктами процесу правового виховання — носіями і генераторами його ідей правового — виступають учені-правознавці, фахівці спеціалізованих науково-дослідних інститутів юридичного профілю, державні та громадські фонди, центри та розгалужена система вищих навчальних закладів, як загальносуспільна, так і відомча (йдеться про академію МВС РФ, Уральську юридичну академію тощо).² Як правило, професійні юристи володіють науково обґрунтованою системою правових знань, переконань і почуттів, якими й керуються у своїй діяльності. Професійна правосвідомість юриста разом із системою теоретичних знань про загальні принципи права, правового життя суспільства включає також певні системні знання у будь-якій конкретній сфері права (цивільного, фінансового, торговельного, трудового, сімейного, адміністративного, екологічного, кримінального тощо).

Такий підхід до визначення суб'єктів правовиховної діяльності не є, на наш погляд, продуктивним, а демонструє формалізм у вивченні цього процесу, професійний (юридичний) нігілізм у ставленні до різних суб'єктів виховного процесу. Правове виховання є частиною виховного процесу взагалі, де різні напрями виховання (патріотичне, трудове, моральне, політичне, правове, естетичне, екологічне тощо) не здійснюються у чистому, стерильному вигляді, вони поєднані у свідомості особистості, взаємопов'язані, їх виокремлення має більш теоретичний, умовно практичний характер. Тому суб'єктами правового виховання виступає більш широке коло соціальних інститутів суспільства, про що йтиметься нижче. Суб'єкти правового виховання повинні передбачати результати своєї діяльності і процесу виховання в цілому.

Знання права, виховання в дусі права мають відбуватися з дитинства у сім'ї, дошкільних закладах, школі. Як відомо, виховний процес передбачає засвоєння індивідом моральних і правових цінностей (норм,

¹ Див., напр.: Долгополов, О. А. Организация правового воспитания в современной России [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / О. А. Долгополов. - Рязань. 2004.

² Там само.

принципів, оцінних уявлень, ідеалів), перетворення їх у глибокі особисті переконання та норми звичної високоморальної, правомірної поведінки.

Першим суб'єктом виховання людини була й залишається сім'я. Саме в ній формуються базові якості дитини: її ставлення до людей, навколишнього світу, праці, самої себе. В сім'ї закладаються цінності життя, основи світогляду. Батьки й найближчі родичі формують у дитини моральні підвалини свідомості, на яких спираються елементи правової поведінки.

Але побутове правовиховання має доповнюватись зусиллями дошкільних та шкільних закладів освіти. З одного боку, «народний» правовий досвід, що може передаватися від покоління до покоління, може бути віддалений від правової системи держави, що постійно оновлюється й вдосконалюється, а з другого — батьки з низьким рівнем правової культури (правосвідомості) не здатні виховувати своїх дітей у дусі права. Діти у сім'ях і на вулиці можуть споглядати неправову сторону відносин, стосунків, де конфлікти, суперечності розв'язуються за допомогою сили чи іншими неправовими засобами.

Однією зі складових правового виховання були й залишаються правова просвіта та правова освіта. Тому в системі шкільної освіти слід поетапно надавати правові знання, забезпечити вивчення Конституції України, прав, свобод і обов'язків людини, громадянина, правових засобів розв'язання конфліктних ситуацій, правил дорожнього руху тощо. Великий правовиховний потенціал мають уроки історії, літератури, суспільствознавства, рідної, іноземної мов та інших навчальних дисциплін, які слід цілеспрямовано використовувати для формування правової культури школярів.

Формування правової культури в школі має починатися з поваги до прав учня в школі, створення системи шкільного життя таким чином, аби воно було уособленням правового співтовариства, правової безпеки, поваги дитячої гідності, через учнівське самоуправління (самоврядування), партнерство дорослих і дітей, розподіл прав, обов'язків і повноважень між ними тощо. Впливають на становлення правосвідомості позакласні та позашкільні заходи: відвідування театрів, музеїв, зустрічі з представниками правоохоронних органів, місцевого самоврядування, рольові ігри, диспути та ін.

Важливим чинником правовиховного впливу є повага до прав і свобод дітей, усунення будь-яких форм їх дискримінації у сім'ї, школі, суспільстві, спрямування правових знань, інформації на їх практичну значущість, соціальну адаптацію підростаючого покоління.

Отже, особливе місце у житті кожної людини посідає загальноосвітня школа. Її системний виховний вплив сприяє передаванню не тільки знань, а й уявлень про суспільні цінності. Саме у школі формується почуття патріотизму, дітей учать цінувати сім'ю, працю, приватну власність, законність і правопорядок. Тут виховуються майбутні громадяни, які готові й бажають підтримувати цінності суспільства, протидіяти виявам антигромадської протиправної поведінки.

Міністерство освіти і науки України, Академія педагогічних наук України у концепціях національного виховання (1994 р.),¹ гуманітарної освіти (1997 р.)² громадянського виховання (2000 р.),³ національного виховання студентської молоді (2009 р.).⁴ розділі «Розробка і реалізація нової парадигми виховної роботи у вищій школі. Спорт. Здоров'я» Підсумкової колегії МОН України⁵ тощо⁶ виділяють як важливий напрям виховної діяльності правове виховання, підкреслюючи значущість організованої правової освіти. Концепція гуманітарної освіти України, затверджена Міністерством освіти і науки України у 1997 р., вимагає системно надавати знання про Конституцію України, основи законодавства України, права і обов'язки громадянина держави, сприяти чіткому розумінню прав і свобод людини в контексті міжнародних правових документів. Але реалізація цієї вимоги концепції в практику виховної та освітньої діяльності здійснилася дещо обмежено.

З метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права і обов'язки Указом Президента України у 2001 р. було затверджено «Національну програму правової освіти населення». Її основними завданнями визначено: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які

¹ Концепція національного виховання [Текст]: схвалено Всеукр. пед. радою працівників освіти 30 черв. 1994 р. // Рідна школа. - 1995. - № 6. - С. 18-25.

² Концепція гуманітарної освіти України [Текст]. - К.: Генеза. 1997. - С. 10.

³ Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [Текст] // Шлях освіти. - 2000. - Л» 3. - С. 7-13.

⁴ Концепція національного виховання студентської молоді [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.nau.kiev.ua

⁵ Вища освіта України - європейський вимір: стан, проблеми, перспективи [Текст] : підсумкова колегія МОН // Освіта України. - 2008. - 19 берез. (№ 21-22). - С. 19.

⁶ Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 15 верес. 1999 р. № 1697 (втратила чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України № 32 від 10.01.2002 р.).

перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику: створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки, широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері. У Програмі визначено основні напрями її реалізації, головні суб'єкти (органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, наукові установи, навчальні заклади, видавництва, засоби масової інформації, правозахисні організації, громадські об'єднання тощо), діяльність яких координує Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення. В Автономній Республіці Крим, областях України місцеві органи влади створюють місцеві координаційно-методичні ради з правової освіти населення. У Програмі також сформульовано систему основних конкретних заходів щодо забезпечення її виконання.¹ Міністерствами освіти і науки, юстиції, науковими установами та освітніми закладами проведено значну роботу на виконання Програми і поліпшення правової освіти серед учнівської та студентської молоді, але системна правовиховна діяльність багатьма суб'єктами не реалізується у межах їх компетенції.

Основними ж суб'єктами правового виховання були й залишаються, крім освітніх закладів, органи державної служби, органи місцевого самоврядування, правоохоронні органи, засоби масової інформації, трудові колективи, громадські організації. Правове виховання населення — одна із функцій діяльності судової гілки влади, прокуратури, органів внутрішніх справ, складова частина їх роботи, спрямованої на підвищення правової культури населення, утвердження культури правової практики у державі. Зазначені суб'єкти правовиховного процесу впливають на свідомість та поведінку громадян чітким наслідуванням правовим приписам у своїй діяльності. Особливо це стосується право-застосовних органів. їх правової зрілості та юридичної культури, ставленням до закону, що залежні від правового клімату, який панує в установах. Правові інструменти управління суспільством перебувають у руках держави, оволодіння цими інструментами державними службовцями, правоохоронцями має стратегічне значення. Правова культура осіб, що застосовують норми

¹ Офіц. вісн. України. - 2001. - № 43. - Ст. 1921.

права, відрізняється від правової культури пересічних громадян як за обсягом, так і за якістю. Тут важливим має бути, по-перше, юридичний світогляд, тобто знання духу права, законодавства, його принципів, цілей, завдань; по-друге, висока професійна підготовленість, що передбачає чітке знання правових норм, приписів, наявність професійного досвіду, необхідного для їх правильного застосування; по-третє, стійке внутрішнє переконання в необхідності суворого додержання закону. Особистий приклад, еталони правомірної поведінки мають демонструвати правоохоронці, державні службовці. Вони значать набагато більше, ніж їх інформація про правові норми, приписи, необхідність їх додержання. Високий рівень правової культури державних службовців, працівників правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб є однією із стримуючих форм протиправної поведінки (діяльності). Потенціал правовиховного впливу органів публічної влади, посадовців, працівників правоохоронних органів — один із найбільших. Від рівня правової культури правоохоронців, державних службовців безпосередньо залежать стан боротьби зі злочинністю, дієздатність цих органів.

У стандартах незалежної юридичної професії, прийнятих Міжнародною асоціацією юристів (вересень 1990 р., м. Нью-Йорк, п. 5; Правове навчання суспільства) вказується, що на представників юридичної професії і державні органи накладається обов'язок навчати і просвіщати суспільство стосовно принципів правової держави, значення незалежної судової системи та всіх носіїв юридичної професії, інформувати населення про права і обов'язки, а також про можливі та належні способи їх здійснення.¹

Правова освіта має охоплювати у відповідних обсягах і формах вивчення змісту права у загальноосвітніх і спеціальних школах, навчальних закладах I—IV рівнів акредитації та післядипломної освіти чи курсах підвищення кваліфікації. Запровадження вивчення Конституції України та правознавства у навчальних закладах слід вважати важливим, але тільки першим кроком у цьому напрямі. Кожна людина, громадянин мають знати свої основні права й обов'язки, володіти певним мінімумом юридичних знань. Необхідно розширити перелік юридичних дисциплін, обов'язкових для вивчення у навчальних закладах. Важливими ланками тут виступають правове просвітництво представників правоохоронних органів, ЗМІ, видання

¹ Стандарти независимости юридической профессии Международной Ассоциации Юристов 1990 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.ardashev.ru./index.php/article/archive/260.

спеціальної і популярної юридичної літератури для організованого її вивчення чи правової самоосвіти, сприйняття правової інформації, вироблення наукового правового світогляду. Правова освіта передбачає наявність освітньої програми, постійність аудиторії, використання педагогічних засобів освіти і виховання.

Метою правової освіти має бути формування теоретичної основи правової свідомості, правового мислення, обґрунтування необхідності і доцільності правомірної поведінки та взагалі правової культури особистості, забезпечення сприйняття правової інформації, засвоєння системи знань про право, механізми реалізації і захисту прав людини і громадянина, вироблення наукового правового світогляду. Це можливо за допомогою як передавання та систематизування правових знань в освітніх закладах, так і аналізу правової практики правоохоронними органами, пропаганди та популяризації зразків правомірної поведінки засобами масової інформації. Зрозуміло, то ефективність правовиховного впливу кваліфікованих юристів залежить від їх постійної самоосвіти та підвищення рівня своєї кваліфікації.

В умовах переходу людства до інформаційної цивілізації для будь-якого фахівця необхідною є настанова навчання через все життя, тобто після одержання певного рівня освіти важливого значення набуває самоосвіта, як загальнокультурна, так і професійна. Це стосується і правової самоосвіти. Жити і творити у правовій державі, демократичному суспільстві — слід знати, поважати та відтворювати правові вимоги, приписи суспільства. Правова самоосвіта — це духовна праця, що забезпечує самостворення «правової людини»¹ з високою правовою культурою.

Правова інформація і поінформованість — суттєвий чинник формування правосвідомості як складової правової культури особистості. Поширеність і доступність правової інформації сприяють правовому просвітництву населення. Це може здійснюватись через засоби масової інформації, телекомунікаційні технології, зокрема Інтернет, звернення до публічних центрів правової інформації, консультації та спілкування з юридично освіченими людьми, лекції в трудових колективах, заняття в системах підвищення кваліфікації, звернення до друкованих видань юридичної продукції тощо.

Журналістський корпус і засоби масової інформації — важливий суб'єкт правового виховання. їх професіоналізм, моральна, естетична та правова культура впливають на відбір і якісне наповнення

¹ Гегель, Г. В. Ф. Философия права [Текст]: пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель. - М. : Мысль. 1990. - С. 223.

інформаційного простору нашого суспільства. Засоби масової інформації мають діяти відповідно до моральних і правових вимог, що відбивають суспільні ідеали, сприяти поширенню позитивної правової інформації, популяризувати зразки правомірної поведінки, здійснювати профілактику правопорушень, а журналісти повинні дотримуватися правил журналістської етики. На державних телеканалах слід більше уваги приділяти правовому просвітництву, правовій пропаганді й агітації, певним чином нівелювати недоліки комерційних каналів. Бажано також шукати шляхи створення громадського телебачення.

Комерціалізація мас-медіа, політична заангажованість, некоректне використання рекламних матеріалів, домінування розважальних програм, гонитва за сенсаціями, у тому числі протиправними, відсутність дієвого державного і громадського контролю за телебаченням, невисока правова культура журналістів можуть справляти негативний вплив на споживачів інформації, підмінювати цінності, деформувати їх свідомість, зокрема правову. В умовах, коли девіантна і делінквентна поведінка вважаються припустимими як вияв свободи індивіда і демократичності суспільства, правова соціалізація підростаючого покоління та й взагалі значної частини населення може відбуватися збочено, викривлено. Приклади (випадки), коли неповнолітні знущаються над своїми однолітками і записують це на відеокамери (відео-плівку), аби насолоджуватися плодами своєї жорстокості, непоодинокі й свідчать про збочення, дефекти процесу соціалізації дітей і підлітків, а скоріше про девіантну і делінквентну соціалізацію.

Давно відомий вплив на свідомість населення, особливо молоді, засобів масової інформації, які несуть у свідомість читачів, слухачів, глядачів продукти масової культури. З екранів телебачення, Інтернету, шпальт газет, журналів нерідко насаджуються думки, що гріх, зло, вада, аморальність, правопорушення, злочин — теж норми життя і до них слід ставитися поблажливо, а то й вкорінювати в життя. «Смакування» правопорушеннями й аморальними вчинками, які є злом, гріхом, не зможе очистити людей від таких нечистот. Розмірковуючи про формування правосвідомості українського суспільства. Ю. Ю. Калиновський привертає увагу до однієї із суттєвих причин деформації правосвідомості — поступового звикання населення, особливо молоді, до злочинності. «У міжнародному та національному масштабах, — зауважує він. — набули широкого розповсюдження і стали "звичними" для пересічних громадян такі види злочинів, як тероризм, масове захоплення заручників, работоргівля,

замовні вбивства, багатомільйонні шахрайства, корумпованість у багатьох сферах суспільного життя. У віртуальному світі, у кіно й на телебаченні ми бачимо суцільний кримінал і насильство, які часто героїзуються, утверджуючи принцип безкарності та інтерес до злочинного світу, що є вкрай небезпечною тенденцією».¹ Тому подібні приклади діяльності засобів масової інформації дискредитують їх самих, та й потурають викривленню правосвідомості громадян. Важливим завданням тут є навчити їх правильно сприймати, поважати вимоги закону.

Роль засобів масової інформації у передаванні правової інформації різним верствам населення важко переоцінити, однак наданому етапі розвитку українського суспільства існують ще великі резерви для розширення їх участі у цьому процесі. С. Г. Кара-Мурза, посилаючись на матеріали досліджень, відзначає, що телебачення створює фіктивну реальність, заради сенсацій можуть витягнути перед камерою приховані гріхи, демонструвати агресивність, насильство, стирати різницю між правдою і брехнею, посилювати відчуження людей, нехтувати моральними і правовими цінностями.² Моніторинг каналів українського телебачення дає підстави для висновків про те, що мають місце викривлення реального життя, сцени нехтування правом, акти розпусти, декларування асоціальної, аморальної поведінки, формування у молоді інстинктів споживання та володіння, псевдоцінностей.¹ Своєрідною реакцією на зазначені явища став Закон України «Про захист суспільної моралі»,² у ст. 5 якого констатується: «Змістом державної політики у сфері захисту суспільної моралі є створення необхідних правових, економічних та організаційних умов, які сприяють реалізації права на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення».³ У цьому Законі передбачено створення Національної експертної комісії України з

¹ Калиновський. Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність [Текст] : монографія / Ю. Ю. Калиновський. - Х. : Право. 2008. - С. 256.

² Кара-Мурза. С. Г. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. - М. : Эксмо. 2005.-С. 312-318.

¹ Лозовой. В. О. Українське телебачення: інформаційно-просвітницька, виховна підсистема чи інститут маніпулювання свідомістю [Текст] / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак, О. В. Уманець // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр. / за ред. Л. Л. Товажнянського і О. Г. Романовського. - Х. : НТУ «ХПІ». 2008. - Вип. 18 (22). - С. 126-133.

² Відом. Верхов. Ради України. - 2004. - № 14. - С. 483-492.

³ Відом. Верхов. Ради України. - 2004. - № 14. - С. 485.

питань захисту суспільної моралі. Така комісія функціонує і робить певний внесок у правовиховну роботу в українському суспільстві.

Важливою ланкою правового виховання були і залишаються трудові колективи. Залежно від того, який правовий клімат панує у колективі, установі, закладі, він може орієнтувати на правову зрілість індивідів. Юридичні знання людини мають бути пов'язані з її професійною діяльністю. Саме у трудових правовідносинах досить часто порушуються права людини. Пропаганда правових знань у цих суб'єктах правовідносин, засвоєння основ права керівними кадрами, менеджерами залишаються до цього часу нерозв'язаною і навіть гострою проблемою. Традиційно громадяни намагаються «обійти» закон там, де це може зійти з рук безкарно. Через це відбувається процес відчуження індивіда, соціальних груп (навіть професійних) від права.

Сьогодні демонструє поширеність правового інфантилізму, нігілізму, фетишизму, правового невігластва та безкультур'я у середовищі трудових колективів, особливо серед посадових осіб, підприємців, менеджерів, що свідчить про слабку поінформованість щодо чинних законів, інтуїтивне бажання обійти норму закону, якщо це вигідно (при мінімальних ризиках наражатися на санкції чи підпадати під них), тобто про усвідомлене порушення закону та інших нормативно-правових актів за мотивами корисливості, жорстокості, зажерливості тощо. Як свідчать матеріали науково-практичної конференції «Роль юридичних знань та юридичної культури в становленні і розвитку підприємництва в Україні» (м. Київ, 1998 р.), більшість підприємців не вважають за необхідне додержуватися конституційних принципів верховенства права і верховенства закону, встановлених юридичних норм. Учасники конференції сформулювали рекомендації, спрямовані на розроблення державної концепції і програми розвитку правової культури.¹

Правовий нігілізм є продуктом соціалізації індивіда: він полягає у запереченні правових цінностей, зневажливому ставленні до права, законів та правових форм організації суспільного життя. «В Україні він має глибокі коріння, — зауважує П. М. Любченко, — і проявляється на різних рівнях: загальносоціальному, загальнодержавному, груповому та індивідуальному. Найбільш поширеними формами та способами

¹ Раскина. Е. Ю. Правовой конгресс постсоветских стран: от юридической культуры к правовой культуре [Текст] / Е. Ю. Раскина. Е. В. Шупинская // Роль юридических знаний и юридической культуры в становлении и развитии предпринимательства в Украине: сб. науч. сообщ. на науч.-практ. конф. // Изв. вузов. Правоведение. - 1999. - № 2. - С. 275-279.

правового нігілізму є: а) недотримання та невиконання вимог законів та інших нормативно-правових актів; б) підміна законності політичною, ідеологічною чи прагматичною доцільністю; в) ототожнення права з фактичною діяльністю владних структур; г) відсутність поваги до суду».² Тому винятково важливе значення у правовому вихованні має подолання явищ правового нігілізму, правового інфантилізму, правового безкультур'я.

Важливою складовою правового виховання є залучення до процесу правотворчості народних мас. Це сприятиме демократизації законотворчого процесу і позитивно позначиться на правосвідомості населення. Прийняті таким шляхом нормативно-правові акти можуть перетворюватися з волі, тиску, наказу влади на внутрішні переконання громадянина. Оскільки закони, які не знаходять розуміння, підтримки у свідомості індивідів, не втілюються і в їх поведінці, можуть не сприйматись як соціальна, зокрема правова, цінність.

У правовому вихованні повинна зростати роль і громадських організацій, об'єднань, політичних партій, неурядових правозахисних організацій.

Результатом правового виховання має бути сприйняття індивідом правових приписів, норм як необхідних, доцільних, справедливих, перетворення їх на внутрішній механізм саморегуляції. Правове виховання має допомагати особистості усвідомити «невигідність» порушення закону і можливість державного примусу у випадках небажання виконувати правові приписи. Тут важливим стимулом виступає соціальна практика, яка покликана переконувати громадянина у фактичній невідворотності відповідальності за ухилення від виконання норм закону.

Розроблення нової моделі системи правового виховання є вкрай необхідною, оскільки, як зауважує Г. П. Клімова, правове виховання в сучасному українському суспільстві «є малокерованою, малоконтрольованою діяльністю, що втрачає головний структуроутворюючий елемент — цілеспрямованість. Результатом цього є розрив між теоретичною базою правового виховання і практичною формою її реалізації».¹ Це знижує рівень правовиховної роботи і свідчить про те, що суб'єкти правового виховання не повністю

² Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства [Текст] : монографія / за ред. Ю. П. Битяка та І. В. Яковюка. - Х. : Право. 2007. - С. 198.

¹ Клімова. Г. П. Правове виховання громадян України в сучасних умовах [Текст] / Г. П. Клімова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. - Х. : НЮАУ. 2009. - № 1. - С. 111.

виконують свої функції, не координують свою діяльність. «Державні установи, що покликані вирішувати цю проблему, — на думку Г. П. Клімової, яку ми поділяємо, — діють розрізнено. Слабко залучаються до правовиховної діяльності громадські установи. Практично не проводиться послідовна пропаганда чинного законодавства. Окремі заходи, що проводяться, здійснюються безсистемно, без урахування стану законності і правопорядку, без урахування потреби населення у тих чи інших юридичних знаннях. Допускається пом'якшене ставлення до фактів порушення законності, існування організованої злочинності і корупції».²

Таким чином, процес правового виховання з притаманними йому причинно-наслідковими залежностями між дією та результатом має враховувати, що формуючий правовий вплив справляють не тільки уповноважені суб'єкти, а й повсякденне життя, насичене правовими фактами. У цьому сенсі мета виховання не тільки визначає його ідеальний результат, правову вихованість суспільства, веде внаслідок цього до процвітання держави — підготовлені у правовому сенсі громадяни активізуються у політичному, економічному, соціокультурному плані. Розвиток активної, соціально очікуваної правової культури, усвідомлення власних прав і обов'язків є основою розвитку продуктивної життєдіяльності.

Процес правового виховання як зовнішню дію з формування свідомих громадян (а не випадкове обрання того чи іншого вчинку) слід здійснювати принципово. Система загальних принципів моралі і права є наріжним каменем будь-якої теорії виховання, вона становить підґрунтя концептуальної функції правового виховання і в такий спосіб визначає підходи до обрання його форм, методів і технологій.

Отже, в сучасних умовах на рівні держави необхідно створювати систему правовиховної діяльності, координувати її з одного центру, чітко програмувати функції кожного із суб'єктів, постійно аналізувати ефективність їх діяльності, здійснювати моніторинг результативності правового виховання у регіонах, містах, колективах.

² Там само.